

Térképek és térváltozások

Dr. Gulyás László: *Két régió - Felvidék és Vajdaság - sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig*. Hazai Térségfejlesztői Rt., 2005

Térképek, adatok, táblázatok, összehasonlítások, felsorolások koncentrációja, történelmi fázisok regisztrálása és az e mozzanatokból kibomló értelmezési lehetőségek fémjelzik az előttünk lévő könyv teljesítményét. Történet- és földrajztudományi vonatkozású reflexiók váltják egymást, és a könyv témájából adódóan interdiszciplináris témaköröket érintenek. A történelmi kiindulópont: az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása/felbomlasztása, a közép-európai történelem e tragikummal átszótt fordulata. A földrajzi távlat, amelyet egyébiránt nem lehet elszakítani a történelmi elemzéstől: az említett történelmi töréspont következményeinek mérlegelése meghatározott regionális változások vonzatában. Két kimetszett régióról olvasunk itt, mégpedig a Felvidékről és a Vajdaságról, és a történelmi ív a máig terjed. E régiók történelmi dinamikájának tolmácsolása hivatott arra, hogy kibontsa a szerkezetekben végbement változásokat. A tét: a párhuzamok feltárása, a kereszteződő pályák megrajzolása, a veszteségek lajstromozása, a kényszer- és mozgáspályák rögzítése. Nincs térszerkezeti elemzés hatalmi konstelláció szemügyrevétele nélkül, innen azon látószög erősítése, amellyel a hatalmi vonatkozásokat lehet figyelembe venni.

Régiókról manapság sok szó esik, itt Szerbiában is szárba szökken a regionalitást célzó érdeklődés. Az európai intézményrendszer pillantása is a régiókra szegeződik, s e pillantás mögött hosszú tradíció áll, az európai régiók hagyománya. Mindenütt súlyos nyomattal esnek latba a régiók, és vonatkozásukban felidézhető a modernitás térnyerésének szinte egész problematikuma. Példának okáért ott van a nemzetállam és a régiók konfliktusokkal terhes politikai, gazdasági, kulturális viszonylatrendszere. Minden nemzetállam megszületésénél ott bábáskodik az erőszak, ezért a nemzeti határok megerősítése ejtett sebekről hírt adó varratokat mutat. Vajdaság ékes példája e történelmi konstellációnak.

Mindez a szerb nemzetállami igények és a regionális identitáskeresés folytonos feszültségáramlására nyit ablakot, amely új és új formákban

mutatkozik meg a XX. század folyamán. A Vajdaság természetesen mindig változó jelentéskörnyezetben jutott kifejezésre, hiszen, példának okáért, a demográfiai mozgások, az állami telepítéspolitikai, az etnikai tisztogatások jelentékenyen megváltoztatták a demográfiai összetételt, és többségi dominanciát eredményeztek. A tét mégis a Vajdaság esetleges közvetítő pozíciójának értelmezése a közép-európai és a balkáni történelmi elbeszélések, politikai, gazdasági pozíciók között. E lehetőség a mozgásba lendült történelmi dinamika töréspontjainak szomszédságában eddig csupán lehetőség maradt, lett légyen az a kommunista vezérlésű rendszer, amelynek hatalomelosztási technikája provincializálta a régiót, vagy a posztkommunista nemzetpolitika, amely centralizáló eljárásai alá rendelte a Vajdaságot.

Félreértés ne essék, nem azért teszem szóvá azt a tényt, hogy a régiók különösképpen kifejezést nyerne, mert a régiók eszményesítését forgatom a fejemben. Alaposan félrefognánk, ha a régiókhoz valamilyen szűziesen tiszta, erőszakmentes létet rendelnénk hozzá, ha azt gondolnánk, hogy a régiók *ex ante* áldozati szerepben tetszeleghetnek, amelyet a nemzetállamok hiánytalanul alárendelhetnek. Ráadásul, a régiókkal kapcsolatos értelmezések a hatalmi aszimmetria kifejeződéseinek is bizonyulhatnak. A régiók ugyanis a többség és a kisebbség interpretálási gyakorlatainak összeütközési közegévé válhatnak, ismét a Vajdaságot lehet idézni. A többség meghatározott része az ilyen régiókban nemzetfeletti keretet lát, amelyben a többség és a kisebbség feszültségteli relációi megoldást nyerne. A kisebbség viszont attól tart, hogy a nemzetfelettségre való utalás mögött a többség töretlen hatalmi igénye rejtekezik. Csupán azt helyezem tehát előtérbe, hogy a domináns történelmi távlatok a nemzethez, a modernitás e képződményéhez kapcsolódnak, ami megannyi esetben háttérbe szorítja a regionális jelentéseket. Mindenesetre, ha régiókról van szó, akkor nekünk is hozzá kell szólnunk a kérdéskörhöz, hiszen történelmünk legbelsőbb összefüggéseit érinti. A könyv, amelyről itt beszélek, e történelem csomópontjainak megvilágítását kívánja szolgálni.

Nos, könyvünk esetében módszertani alapvetésnek bizonyul a kezdeti pozicionálás a közép- és kelet-európai történelem egyik legkiemeltebb elemzőjével, Bibó Istvánnal szemben. Mert a bibói analízisek gerince a területi ellentétek nagyszabású magyarázata, a területközpontúság baljós következményeinek interpretációja. Ő azonban híressé vált elemzéseiben csupán „ideológiai-eszmei okokat” vonultat fel, mint a „primitív lelkiállapot, eltorzult zsákutcás alkat és fejlődés”. Holott szemügyre kell venni a konfrontációk gazdasági okait is, valamint az államszerkezeti váltások és a regionális dinamika egybefonódásait is. Hiszen az első világháború után kialakuló állapot formálódó régiókat metszett szét, eltérő fejlődésű területeket terelt egybe, semmibe véve a gazdasági ésszerűség parancsait.

Mert már a nemzetfeletti Osztrák–Magyar Monarchia keretein belül tetten érhető a régiók kibontakozása, az a regionális dinamika, amely a birodalmat sajátos gazdasági egységként, tagolt munkamegosztással rendelkező korpuszként jellemezte. John Komlos munkássága példaadó e helyütt.

A virágzó régió kutatás már feltérképezte ezt a mozgásrendet, hovatovább különféle látletelekről tudunk a régiók határvonalairól. Ugyanakkor látnunk kell, hogy a régiók magukon viselik a politikai stratégiák pecsétjét, és a régiók differenciálódását az a tény is meghatározza, hogy esetükben az etnikai igények milyen befolyást gyakorolnak. A valamikori birodalom esetében is számot adhatunk a régiók kapcsán kibontakozó konfliktusokról. A magyar elitek nem véletlenül álltak ellent a területi átszervezési kísérleteknek, különösen az alulról indított kezdeményezéseket hatálytalanították, amelyek etnikai indíttatásúak voltak, minthogy a birodalom nemzetiségeihez kapcsolódtak, és az elkülönülést, a birodalom fölbontását előlegezték.

Az első világháború után a közép-európai térség aktorai a „kis nemzetállamok” voltak, méghozzá a világháborút lezáró paktumban rögzített nemzetállami elv jegyében. Történt ez annak ellenére, hogy a közép-európai teret lehetetlen volt a nemzetállami elveknek megfelelően átrendezni. A térszerveződés a hatalmi konstellációt fejezte ki, a katonailag meghatározott hódítások nyomvonalait tükrözte, ennél fogva a régi méltánytalanság orvoslása helyett újfajta méltánytalanságokat, kétes ellenszereket hozott létre. Ráadásul az elégtétel-keresést sarkallta, ami hamarosan újabb világegéshez vezetett. Amennyiben a választott témánkat kísérvük, úgy kézenfekvő, hogy megállapítsuk: a régiók konstruálásának gyakorlatán ott vannak az első világháború utáni, belső jelekkel terhes szituáció megnyilvánulásai. Ott van mindenekelőtt az a ködfelhő, amelybe a hatalom birtokosai beburkolóztak. Az egyébiránt jelentékeny polgári hagyománnyal és erőteljes ipari szerkezettel rendelkező Csehország sem volt képes kiegyenlíteni a régiók közötti különbözőségeket, ellenkezőleg, a regionális megoszlást szította. Ebben a jelzésben az a felismerés munkál, hogy a régiókkal kapcsolatos gyakorlatra mindenütt rátapad a közép-európai valósággal feszült viszonyban álló államszerkezeti minta. A jugoszláv térszervezés is a nemzethatalmi szempontokhoz igazodott. A háború utáni gazdasági felépüléssel Vajdaságot megterhelni, egyúttal biztosítani a többség gazdasági szupremáciáját, ezek voltak a célok. Úgy fogalmaznék, hogy mind a cseh, mind a szerb esetben *mutatis mutandis* a befejezetlen nemzetállam paradigmája állott fenn, ami meghatározta a régiók létrejövésének feltételeit.

A további fázis térszerveződése a német/náci expanzió jegyeit tükrözte. A csehszlovák térség esetében kialakult egy új nemzetállam (Szlovákia), amely belépett a háborús konjunktúrába, valamint integráló-

dott a német-nagyter gazdaságba (ne felejtjük el, hogy Hitler Európa-konceptióval rendelkezett, akármennyire is diabolikusnak fogjuk ezt nyilvánítani). Ugyanakkor a nagyter részeként e nemzetállam függési viszonyba került a német hadigazdasággal, ami megannyi esetben negatív fejleményeket hozott létre. A vajdasági magyarság kisebbségi helyzetből többségi helyzetbe került, hírt adhatunk egyfajta restaurációs kísérletről is, amely az első világháború után felbomlott etnikai arányok helyreállítását célozta. Ugyanakkor a régió csak felemás módon kerülhetett vissza a magyar nemzetállam vérkeringésébe, hiszen Bánátot német közigazgatás alá rendelték, következésképpen a valamikori gazdasági kapcsolatok sem állhattak helyre. A mezőgazdasági termelés rendje a német igényekhez igazolódott, így Bácska egész gabonafeleslege exportként Németországba került, noha a vajdasági lehetőségek egy majdani fejlett agrárrégió létrejöttét előlegezték.

A második világháború után a közép-európai térséget a szovjet birodalom hatalomszervezési kapacitásai határozták meg. Gazdaságilag a KGST kerülhet említésre, amely a gazdasági együttműködést hivatott előremozdítani, még hozzá a regionális munkamegosztás nevében. Ugyanakkor, ahogy ezt számtalan tanulmány bizonyítja, csak a kétoldalú együttműködések érvényre juttatására futotta erejéből, a KGST nem magasodott fel a szubregionális integráció szintjére. Ezenkívül a birodalmi térszervezés nem kedvezett a regionális dinamikának, a határok úgy meredeztek, hogy gátat szabtak a regionális kommunikációnak. A második világháborút követő időszak elején a csehszlovák nemzetállam a szláv jelleget domborította ki, az egyoldalú kitelepítések gyakorlata ezt a programot támasztotta alá. A 48-as politikai fordulattal Csehszlovákiában olyan elit jutott hatalomra, amely az országot az unitarizmus szekerébe fogta, a regionális különbségeket nem tüntette el, de megnyilvánulásait alárendelte az ideologikus valóságteremtésnek. Az egyenlőtlenséggel és az orvoslásával kapcsolatos interpretációs konfliktusok egészen a múlt század nyolcadik évtizedének végéig megmaradtak. Ráadásul, a regionális aszimmetria megjelent a többség/kisebbség viszonylatában, Szlovákiában jelentékeny regionális különbségek formálódtak, amelyek nemzethatalmi szempontokat manifesztáltak. Hogy Dél-Szlovákiát minősíthetjük az akkori Csehszlovákia legfejletlenebb területeként, nem tekinthető véletlennek.

Hadd fordítsak most több figyelmet a hozzánk közel álló kérdéshalmazra. A hatalomra jutott, jugoszláv ideológia megvalósításán fáradozó kommunista vezetés szem előtt tartotta a regionális különbségeket, megkísérelt tanulni a korábbi balsikerekből. Ennek részét képezte a kommunista ideológia által legitimált regionális szolidaritás, amelyért Tito alkotmányfeletti személye, tehát egyfajta perszonális hatalmi biztosíték

kezeskedett. A decentralizáció végbement, de a nemzetpolitikai elitnek konkurenciája kollapszusba fulladt a túlfeszített állami beavatkozás és az anarchisztikus tendenciák hullámvásárait közepette. Vajdaság kárvallottja volt e tendenciáknak, ezért helytálló „gazdasági kizsákmányolásáról” beszélni esetében. A „fejőstehén” és az „éléskamra” metaforológiája fejezi ki ezt a szituációt.

Két következtetést szeretnék itt rögzíteni: a) az eddig létező felülről létrehozott autonómiaformákat a demokratikus legitimitáció hiánya jellemezte, másképpen szólva, a decentralizáció nem esett egybe a demokratizációval, b) a területi autonómia kapcsán szorgalmazott retorikában folytonosan keveredtek a pártállami keretben működtetett, hatalomelosztásra alapuló elgondolások és a polgári társadalomban érvényesíthető autonómiagondolatok, e tény pedig a történelmi reflexivitás hiányait világítja meg.

Szerbia valójában a nyolcvanas évek végétől a kilencvenes évek végéig a posztkommunista országokhoz képest divergens politikai és gazdasági pályákon mozgott. A háborúba való belebonyolódása, a nemzetközi szankcióknak való alávetettség és a túlfeszített politikai önhittség okán mozgásteret veszített. Lényegében regresszív folyamatok mentek végbe, a korábbi Jugoszlávia létezéséből eredő nemzetközi jellegű sajátosságokat elveszítve Szerbia a perifériára szorult, méghozzá abban a kontextusban, amelyet az európai intézményesülés által kijelölt kritériumok fémjeltek. Ugyanakkor az évezredfordulón megváltozott politikai szituáció új várakozási horizontot bontott ki, a felgyorsuló átmenet képzete a legalább részlegesen visszaszerezhető szinkronitás esélyét ígérte.

A Vajdasághoz, a több kultúrát magában foglaló tartományhoz sajátos szerepkör társul ebben a jelentéskörnyezetben. A demokratikus átmenet megszakítása az autonómia megszüntetésével kezdődött. A szerb gazdasági és politikai átrendeződés, a nemzetpolitikai jellegű központosítás a nyolcvanas évek végén átírta a hatalmi pozíciókat, egységesítette a hatalmi-nemzeti teret, amely gyökeresen módosította a Vajdaság regionális illetékességi köreit. Kvázi-állami kompetenciákkal rendelkező tartomány helyett a bellicisztikus nemzetpolitika irányítási szektorává alakult át, amely együtt sodródott a periferizálódás irányába Szerbia egészével. Az említett politikai perspektívatörés az új évezredben felerősítette a regionális értékek hordozóinak igényeit, fellépésük a hatalommegosztás megvalósítására, a decentralizáció olyan formáira irányult, amelyek mintegy a regionális autonómia kiteljesedését jelenthetnék. Miközben ezen alanyok politikai igényeiket fogalmazták meg, retorikájukban európai tapasztalatokra hivatkoztak, a „régión Európájának” gondolatát visszahangozták, és az európai térbe való integrálódás jelszavát helyezték előtérbe.

Az utolsó mondatok azonban a jelenkor viszonyaihoz utalnak bennünket, amelyek tendenciáit látjuk, végkifejletét azonban csak latolgatni tudjuk.

Fontos helyeken esik szó a vajdasági magyar kisebbségről, ezért is forgattam érdeklődéssel a könyvet. Mindegyik fázis szereplőjeként jelen van e kisebbség a történelem színpadán, méghozzá folytonos vesztesként, története egyfajta veszteségfüzért, afféle negatív részekből álló láncot képeznek. Háromosztatú vonatkozásrendszerben történik mindez: a) népesedési helyzet, b) társadalmi szituáció, c) alkotmányos jogok. Meggondolásra vár itt számomra, hogy milyen szerkezeti összefüggés tárható fel a kisebbségi regresszió és a regionális alárendeltség között? Milyen fokú a kisebbségi hanyatlástörténet kapcsolódása a regionális gyakorlatok balsikereihez? Milyen oksági viszonylatok fedezhetők itt fel? Amennyiben a feljebb már jelzett vonatkozásra emlékezünk, nevezetesen, hogy a kisebbség és a többség között tolmácsolási feszültség áramlik a régió jelentése kapcsán, úgy a kérdés fokozott jelentőséget nyer. Ezenkívül még egy kérdés felmerül a kisebbség kapcsán, jelesül, a regionális meghatározottságok és érdekeltségek kérdéskörei, térfejlődési divergenciák a kisebbségi korpusz keretén belül is jelentkeznek, sőt. Nem pusztán a pillanatnak kívánok hódolni, amikor a „Szabadkára” és az „Újvidékre” utaló ideologikus kontrasztjelentéseket veszem számba, mert mögöttük a történelmi tapasztalatok szétrajzása és regionális elkülönöződés mutatható meg, egyébiránt nem atipikus módon, legalábbis figyelembe véve a magyar kisebbségi tereket.

Van egy rész, amely minden rövidege ellenére a jelenkor neuralgikus pontját érinti, mert ez a múltnak azt a szakaszát veszi górcső alá, amely hol explicit, hol implicit módon bevonódik a kortárs (kisebbségi) vitákba. A második világháború után érlelődő vajdasági magyar szituációra gondolkok, amely hozzávetőleges pontossággal a nyolcvanas évek végéig tartott. A szerző vitába száll „bizonyos baloldali történetírókkal”, akik bearanyozzák e periódust, kiemelve a művelődési lehetőségek gazdagodását, a vajdasági magyar magaskultúra gazdagodó teljesítményeit, a kulturális infrastruktúrát, a viszonylagosan tágabb tereket. Holott itt is a veszteséglista duzzadásáról van szó, hanyatlásról, és e korban is a vajdasági magyarokkal szembeni diszkriminációk szaporodása észlelhető.

Hogy a mérleg a vajdasági magyarok vonatkozásában e korban negatív tendenciákat tartalmaz, helytálló kijelentést képez. Mégis, szeretném tágabb kontextusba helyezni a kérdést. Az aranykorok kivetítése mindig ideológiai műveletet jelent. Ezért a második világháború utáni vajdasági magyar időszakot az aranykor kereteibe foglalni nem más, mint az ideológiai zsinórmérték keresése. Ez igazolja a kritikát. A kortárs társadalomtudomány egyébként sem romlatlan lényeket kutat, hanem viszonyok játékát, az egymásnak feszülő érdekkivetüléseket figyeli, a relatálásokra

összpontosít, és érzékenységet tanúsít a vonatkozások összjátékára. Csakhogy nem üdvösebb a jelenkori tendencia sem, amely különösképpen a kisebbségi értelmezésekben érhető tetten. Nevezetesen, a mechanikus módon való megfordítást tartom szem előtt, amely a tökéletesedett bűnösség (a beteljesült negatív kor) képét vetíti ki ugyanarra az epochára, és démonizált szereplőket állít a színpadra. Az aranykor és a mélypont tételezéseire mindig ideológiatöbbletek nehezednek. Mindkét esetben le kell mondani a megértésről és a megértés által alátámasztott kritikáról. Ezzel elsősorban nem a szerzőt vetem bíráló alá, hanem jelezni kívánok egy jelentékeny értelmezési nehézséget, amellyel mindenkinek szembe kell találnia, aki nekilát a kérdéskör felgöngyölítésének. A tudomány, gondolom, csődöt mond, amikor paradoxonokkal találkozik. Márpedig, a hatalmi viszonyokkal foglalkozónak számolnia kell azzal, hogy ellentmondásokba ütközik. A korral szembeni maradéktalan illúziótlanság igénye éppen azt mondatja velem, hogy többszintű elemzési ösvényen kell haladni, mert divergáló tendenciákat kell rögzíteni. Márpedig ez nehezíti az egy szempontú ítélethozatalt. Nem véletlen, hogy a második világháború utáni vajdasági magyar történelem kapcsán híján vagyunk az átfogó értelmezéseknek.

Végül is, hadd jussak vissza egy megjegyzés erejéig e sokfelé nyitó, szétágazó vonatkozásokat felvonultató könyv egyik kezdeti pontjához, Bibóhoz. Mert úgy hangzott az érvelés, hogy Bibó eszmefuttatásaiban rés támad, nem esik szó a területi kontrasztok gazdasági összetevőiről. Igen, ezt figyelemre méltónak találom, de egy elképzelt Bibó-apológéta azt válaszolhatná, hogy Bibó érdeklődése ugyan a gazdaság területén kívüli vonatkozásokra irányult, ugyanakkor mi az ő segítségével rányithatunk akár a „legkeményebb” gazdasági dinamikára is. Politikai hisztériákat elemzett, és a naív felvilágosodással ellentétben nem toronymagasból beszélt, azaz nem utasította vissza a hisztériákat, lázalmokat, mint holmi agyrémeket, nevetséges fantazmagóriákat, hanem a fenomenológiájukra összpontosított. A hisztériák, mint valóságteremtő jelenségek, gazdasági ideológiák alkotóelemei is egyben adott esetekben, ami azt jelenti, hogy gazdasági értelemben is kauzális összefüggéseket határoznak meg. A virágzó gazdaságpszichológia éppen ezt a tényt bizonyítja, nem lehet elválasztani a politikai értelmezéseket a gazdasági fejleményektől. Ennek alapján Bibó kategóriái akár a „kemény” jelzőt is megérdemlik.